

**ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՎ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՆԱԼՈՒՑ ՀԵՏՈ
ՄԻՆՉԵՎ 1849Թ.**

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՀԱՄԼԵՏ

Պալմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԳԴՀ հասարակական գիտությունների ամբիոնի վարիչ
e-mail: hamlet.harutyunyan48@mail.ru

**1828թ. փետրվարի 10-ի Թուրքմենչայի պայմանագրով Ռուսական
կայսրությանը միացվեց Արևելյան Հայաստանի մեծ մասը հանդիսացող
Երևանի և Նախիջևանի խանություններն ու Օրդուբադի օկրուգը:**

**1827թ. հոկտեմբերի 6-ին գեներալ Իվան Պասկևիչի հրամանով
ստեղծվեց Երևանի ժամանակավոր վարչությունը, որը կոչված էր
իշխանություն իրականացնել գրավյալ տարածքների նկատմամբ: 1828թ.
մարտի 21-ին Նիկոլայ Ա-ն հրովարտակ արձակեց, որով Երևանի և
Նախիջևանի խանություններից և Օրդուբադի օկրուգից ստեղծվեց
Հայկական մարզը:**

**1840թ. ցրվեց Հայկական մարզը և մտցվեց նորակազմ Թիֆլիսի
նահանգի կազմում:**

Բանալի բառեր՝ նահանգ, խանություն, մարզ, գավառ, Նիկոլայ Ա.,
Երևան:

Անդրկովկասի և Արևելյան Հայաստանի¹ միացումով Ռուսաստանի
արտաքին քաղաքականությունը բովանդակային առումով թևակոխեց
որակական նոր փուլ:

¹ Արևելյան Հայաստանի հիմնական տարածքն ընդգրկված էր Երևանի, Նախիջևանի և
Ղարաբաղի խանություններում, իսկ Լոռին, Փամբակը, Բորչալուն և Շամշադինը Քարթլի-
Կախեթի միացյալ թագավորության մեջ էին: Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի մյուս

Տարածքային նվաճումների հետ մեկտեղ կայսրության զարգացման շահերը պահանջում էին ձեռնարկել և իրականացնել պետության քաղաքական և տնտեսական հիմքերի ամրապնդման միջոցառումներ, որոնք արմատական փոփոխություններ պիտի մտցնեին նորագրավալ տարածքների վարչատարածքային կառուցվածքում և բնակչության սոցիալ-տնտեսական և մյուս հարաբերություններում:

Դրանք նորանվաճ երկրամասում ամրապնդվելու և այն ամբողջովին յուրացնելու ուղիների հարցում Ռուսաստանի կառավարության ունեցած պատկերացումներն էին, նրա որդեգրած քաղաքականությունը:

Անդրկովկասի երկրամասում այդ խնդիրների լուծումն ուներ առանձնահատուկ բնույթ: Նախ անհրաժեշտ էր վերջ տալ հավատակից և ցեղակից տիրապետողներին փոխարինելու եկած քրիստոնյա Ռուսաստանի հանդեպ տեղի մահմեդական բնակչության թշնամանքին ու ատելությանը: Կար ևս մեկ բացասական գործոն: Պարսկաթուրքական դարավոր տիրապետությունը Անդրկովկասի ժողովուրդներին, այդ թվում և արևելահայությանը, տնտեսապես շահագործելուց, կեղեքելուց, ազգային ու կրոնական բռնաճնշումներից և ստորացումներից բացի, վարժեցրել էր այնպիսի ապրելակերպի, երբ պետաիրավական և տնտեսական հարաբերություններում օրենքի իշխանության փոխարեն գործում էին հիմնականում մուսուլման ժողովուրդների ազգային կենսակերպին և գոյաձևին հարիր հոռի բարքերն ու սովորույթները: Այդ վիճակը շարունակվում էր նաև երկրամասը Ռուսաստանին անցնելուց հետո: Երևույթների նման ընթացքը, անշուշտ, իր հետ բերում էր անկայունություն ու խառնաշփոթ, պետականության հասկացության թերի ըմբռնում, որը կարող էր վտանգել երկրի կայունությանը և կայսրության հարավային սահմանները հեշտ խոցելի դարձնել արտաքին թշնամիների համար:

Տնտեսական տեսանկյունից ևս խնդիրն ուներ արդիական հնչեղություն: Նվաճված տարածքներում տեղական ժողովուրդների վարչական և օրենսդրական հնացած համակառույցի փոխարեն ռուսական վարչաձևեր և օրենքներ մտցնելով՝ գործի էին դրվում հաստատուն օրենքներ հարկային դաշտում:

բոլոր խանությունները կազմում էին՝ ենթակա շահնշահի գերագույն իշխանությունը: Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, Եր., 2010, էջ 179:

Ռուսական իշխանությունները գիտակցում էին ստեղծված վիճակն արագ հաղթահարելու անհրաժեշտությունը: Գեներալ Իվան Պասկևիչը, որին հանձնարարված էր Անդրկովկասում, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանում բարեփոխումներ անցկացնելու իրավասությունը, 1830թ. ապրիլին Նիկոլայ Ա-ին գրած նամակում նշում էր, որ Անդրկովկասում ռուսական վարչաձևերի և օրենքների տարօրինակ խառնուրդ է ստեղծվել վրացականի և մուսուլմանականի հետ, հարկերի գանձման համակարգն անկանոն է, պաշտոնատար անձանց իրավունքների ու պարտականությունների մեջ գոյություն ունի անորոշություն¹: Միասնություն չկա ո՛չ կառավարման ձևի, ո՛չ օրենքների և ո՛չ էլ ֆինանսական համակարգերի միջև: «Չարիքի արմատը, գրում է նա, գտնվում է հենց քաղաքացիական մասի կառավարչության մեջ»²:

Ռուսաստանի պաշտոնական շրջանակների տեսակետն էր. «Անդրկովկասը կապել Ռուսաստանի հետ քաղաքացիական և քաղաքական կապերով իբրև մեկ մարմին և ստիպել տեղի բնակիչներին խոսել, մտածել և զգալ ռուսաբար»³:

Այսպիսով, Անդրկովկասում վարչատարածքային փոփոխություններ անցկացնելու խնդիրը կայսրության շահերից բխող կենսական անհրաժեշտություն էր: Հարց է ծագում՝ Ռուսաստանի կառավարությունը ինչպես էր պատկերացնում այս գործընթացը և մասնավորապես ինչ ռազմավարություն էր վարում այդ ուղղությամբ, այսինքն՝ խոսքը վերաբերում է՝ ինչից պետք է սկսեր հարցին: Հենց սկզբից նշենք, որ երկրի ղեկավարությունը փաստորեն նոր եղանակներ չկիրառեց խնդիրը լուծելու համար, այլ կենսագործեց նախկինում փորձարկված և բազմիցս կենսունակությունը ապացուցած ուղին, այն է՝ Անդրկովկասը տարածքային վերաձևման ենթարկելով՝ ստեղծել վարչատարածքային նոր համակարգ: Ընտրված ուղին դարձավ պետական քաղաքականություն, որն իր արտահայտությունը գտավ XIX դ. 30-40-ական թվականներին Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում մեկը մյուսին հաջորդող

¹ Պարսկաստանում կառավարման տիրող վարչաձևը ռազմական բռնապետությունն էր: Պետության մեջ շահի, իսկ խանություններում խաների իրավունքներն անսահմանափակ էին: Նրանց քմահաճույքից էր կախված հպատակների կյանքի ու գույքի ապահովությունը: Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, էջ 180:

² Վ. Պարսամյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, Եր., 1979, էջ 67-68:

³ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. 1, М.-Л., 1936, с. 21.

վարչատարածքային փոփոխությունների ծրագրերի փնջում: Տարածքային վերաձևումները և ըստ այդմ վարչակառավարման նոր համակարգի ստեղծումը ներկայացնում էին որպես մեկ ընդհանուր ռազմավարական ուղղություն, որն, ինչպես ենթադրում էին Ռուսաստանի իշխանությունները, թույլ կտար նորագրավալ տարածքներն առանց ցնցումների և այլևայլ բարդությունների «ներծծել» կայսրության մեջ:

Հատկանշական է, որ Երևանի և Նախիջևանի խանություններում՝ ռուսական իշխանությունները մասնակի վարչական փոփոխություններ սկսում են տակավին այս խանությունների ռազմակալման հետ միաժամանակ: Արևելյան Հայաստանում Ռուսաստանը առաջին անգամ իշխանության մարմնի տեսքով ներկայացել է 1827թ. հոկտեմբերի 6-ից, երբ գեներալ Ի. Պասկևիչի հրամանով ստեղծվեց Երևանի ժամանակավոր վարչությունը: Ռազմավարչական բնույթի այս վարչությունը, որը կոչված էր իշխանություն իրականացնել գրավալ ժողովուրդների նկատմամբ, ընդամենը կես տարվա կյանք ունեցավ: 1828թ. մարտի 21-ին կայսր Նիկոլայ Ա-ն Սենատի անունից հրովարտակ արձակեց, որով Երևանի և Նախիջևանի խանություններից և Օրդուբադի օկրուգից ստեղծվեց Հայկական մարզը²: Նրանում մասնավորաբար ասված է. «... Պարսկաստանից Ռուսաստանին միացված Երևանի և Նախիջևանի խանություններն այսուհետև բոլոր գործերում

¹ Երևանի խանությունը բաժանված էր 15 մահալների՝ Կրխբուլաղի, Զանգիբասարի, Գառնիբասարի, Վեդիբասարի Շարուրի, Սուրմալուի, Դարաքենդ – Փարչենիսի, Սահաթլուի, Թալինի, Սեփդլի-Ախսախլիի, Սարդարաբադի, Կարբիբասարի, Ապարանի, Դարաշիչակի և Գյոկչայի:

Նախիջևանի խանությունն Օրդուբադի շրջանի հետ միասին կազմված էր 10 մահալից: Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, էջ 179:

² Հայկական մարզի տարածքի փաստացի մակերևույթը կազմում էր 30 հազար քառ. վերստ, որից 1200 քառ. վերստը բաժին էր ընկնում Սևանա լճին, 500 քառ. վերստը՝ գետեր, առուներ, ջրմուղներ, 500 քառ. վերստը՝ ճահիճներ, 200 քառ. վերստը՝ ճանապարհներ, 1000 քառ. վերստը՝ քաղաքներ, գյուղեր, ձմեռանոցներ և այլ շինություններ և 250 քառ. վերստը՝ գերեզմաններ, դրանցից բացի. ա) 5000 քառ. վերստը՝ պիտանի հող մերձարևադարձային բույսերի մշակման համար, 9000 քառ. վերստը՝ հացաբույսերի մշակման համար, խոտհարք՝ 5000 քառ. վերստ, անպիտանի հողեր և լեռնագագաթներ՝ 3000 քառ. վերստ, աղուտներ՝ 200 քառ. վերստ, անտառներ՝ 1000 քառ. վերստ, այգիներ՝ 125 քառ. վերստ և հացահատիկի մշակման համար 3025 քառ. վերստ անջրդի հողերը:

անվանել Հայկական մարզ և մտցնել մեր տիտղոսի մեջ»¹: Այս հրամանագրի հետ աղերս ուներ Պասկևիչի կողմից ժամանակավոր վարչությունը լուծարելու մասին հրամանի արձակումը: Մարզը բաժանվում էր երկու՝ Երևանի և Նախիջևանի գավառների և Օրդուբադի օկրուգի: Նորաստեղծ մարզի կառավարումը հանձնարարվեց բարձրաստիճան զինվորականներից կազմված մարզային վարչությանը², որի ղեկը ստանձնեց գեներալ Ճավճավաձեն, իսկ 1830թ. մինչև 1838թ. այդ պաշտոնը վարեց իշխան Վ. Բեհբույբեկը:

«Հայկական մարզի կառավարման կանոնների մասին» 1833թ. հունիսի 23-ին Պետական խորհրդի ընդունած որոշման համաձայն՝ մարզում անցկացվեց վարչատարածքային նոր բաժանում՝ ձևափոխվեց նրա վարչական քարտեզը՝ Երևանի գավառը բաժանվեց չորս օկրուգների՝ Երևանի³, Շարուրի, Սարդարաբադի և Սուրմալուի: Իսկ Նախիջևանի գավառը՝ Նախիջևանի և Շարուր-Դարալագյազի⁴: Յուրաքանչյուր օկրուգ բաժանվեց ավելի փոքր վարչական միավորների՝ մահալների և գյուղերի: Վերը նշված որոշման կիրարկման առաջին քայլերից մեկը եղավ այն, որ վարչական պաշտոններից հեռացվեցին խանական շրջանի նախկին պաշտոնյաները՝ խաները, բեկերը, մելիքները և աղաները⁵:

Որպես կանոն նորաստեղծ վարչական կառույցներում ղեկավար պաշտոններ էին զբաղեցնում ռուսական քաղաքացիական կամ զինվորական աստիճանավորները, թեև առանձին դեպքերում նշանակվել են նաև հայեր:

Նախիջևանի և Օրդուբադի վարչական կառույցները պահպանվեցին:

¹ Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, т. 1, М., 1833, с. 278, Присоединение Восточной Армении к России, т. 2, с. 566-568, Полное собрание законов Российской империи, II собр., т. III, 1828, N 1888:

² Վարչության կազմում ընդգրկվեցին երկու ռուս բարձրաստիճան զինվորականներ, մեկ հայ և մեկ մահմեդական՝ տեղական ընտրյալ դասի ներկայացուցիչներից: Կոլեգիայի հայ ներկայացուցիչը եղել է Ներսես Աշտարակեցին: Տե՛ս Документы и материалы по истории Армянской народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870) под редакцией И. Ж. Тавакаляна, Ереван, 1993, էջ 334:

³ 1833թ. Երևանը համարվեց Հայկական մարզի վարչական կենտրոն: Տե՛ս Памятная книжка Эриванской губернии на 1906г., Эриван, 1905, էջ 135 (այսուհետև՝ ПК):

⁴ Տե՛ս И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб, 1852, էջ 448:

⁵ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Եր. 2019, էջ 215:

Հունիսի 23-ի որոշմամբ՝ Նախիջևանի պրովինցիան և Օրդուբադի օկրուգը թողնվեցին նայիբների կառավարման ներքո. «Նախիջևանի և Օրդուբադի... նայիբներին՝ Էսքան խանին և Շխալի-բեկին, որոնց այդ վայրերում զեմստվային իշխանություն է տրված, թողնել իրենց կոչման ու պաշտոնի մեջ...»¹:

Ուղղորդվելով նշված օկրուգներում հին վարչակարգերը պահպանելու և մահմեդական բնակչության երբեմնի ազդեցիկ և թելադրող կարգավիճակը չխախտելու Ռուսաստանի շովինիստ ղեկավարության քաղաքականությամբ՝ տեղերում այդ քաղաքականությունը կուրորեն իրականացնող պաշտոնյաներն առանձին դեպքերում շատ ավելի հեռուն գնացին: Այսպես, տվյալ ժամանակաշրջանի իրադարձությունների անմիջական և ակտիվ մասնակից Ա. Գրիբոյեդովը², որին խնդրո առարկա հիմնահարցը ուսումնասիրող խորհրդային բոլոր պատմաբանները, չնչին բացառությամբ, համարել են հայ ժողովրդի շահերի պաշտպան, Ի. Պասկևիչին հորդորում էր Նախիջևանի 500 ընտանիք (այդ թվում՝ ներգաղթողներից) կամովին կամ հարկադրաբար տեղափոխել այլ վայրեր և նրանց տեղը բնակեցնել մահմեդականներով³:

Այս ամենից հետևում է, որ Ռուսաստանին անցած Արևելյան Հայաստանի պարսկական մասում, մասնավորապես Նախիջևանում և Օրդուբադում անցկացվող ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ մասնակի վարչատարածքային բաժանումներն ու վերաբաժանումներն ուղեկցվում էին նախկին վարչամիավորների լրիվ կամ մասնակի պահպանմամբ: Փաստորեն Անդրկովկասի նորագրավալ մյուս տարածքների օրինակով Հայկական մարզում ևս վարչական նոր վերաբաժանումների ժամանակ հին բոլոր վարչական կառույցները չլուծարվեցին, և ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ դեռ ռուսական կայսրության իշխանության նոր կառույցները չէին ամրապնդվել, իսկ օրենքների կիրարկման համար համապատասխան օրենսդրական դաշտ չկար, հինն ու նորը դեռ զուգորդված էին և ներկայացնում էին հնի ու նորի հակադրությունների միասնություն:

¹ Полное собрание законов Российской империи, т. VIII, 1833, № 62, 82.

² Ա. Գրիբոյեդովը մեծ մասնակցություն է ունեցել ինչպես Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքման, այնպես էլ պարսկահայերի վերաբնակեցման աշխատանքներին: Տե՛ս А. Берже, А. Грибоедов. Деятельность его как дипломата (1827-1829 гг.), Русская старина, СПб, 1874, էջ 747-748:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Հարց է ծագում՝ ինչու այնպես եղավ, որ քրիստոնյա Ռուսաստանը հավատակից հայերից առավել վստահում էր մահմեդականներին:

Նախ՝ հենց սկզբից նշենք, որ գաղութատեր Ռուսաստանի ղեկավարությունը չէր վստահում, թե՛ հայերին և թե՛ առավել ևս մուսուլմաններին: Այդ քաղաքականության պատճառները շատ ավելի բազմաշերտ են ու խորը, քան կարող է թվալ առաջին հայացքից: Առաջին՝ ռուսական պետության համար քաղաքական առումով շահեկան չէր, որ իր հարավային նորահաստատ և «փխրուն» սահմանը բնակեցված լիներ էթնիկական միատարր կազմ ունեցող մեծաթիվ բնակչությամբ, որն, անշուշտ, հակառուսական անջատողական տրամադրություն սնուցող գործոն էր: Երկրորդ՝ երկու ժողովուրդներից որևէ մեկի անհնազանդության և ապակենտրոն ձգտումների դեպքում, մյուսին հակակշռելու համար: Երրորդ՝ տեղի մուսուլման բնակչության համակրանքին արժանանալու, նրա վերնախավին սիրաշահելու և իր կողմը գրավելու համար: Չորրորդ՝ հաշվի էր առնվում նաև այն հանգամանքը, որ մուսուլման ժողովուրդները, որպես կանոն, ավելի շատ առաջնորդվում են ավանդույթների ու սովորույթների ուժով, քան օրենքներով:

Այսուհանդերձ, Հայկական մարզում «Կիրարկված վարչական բարեփոխումները,- գրում է Գ. Գալոյանը,- անառարկելի դրական նշանակություն ունեցան: Բնակչության լայն զանգվածները ազատագրվեցին պարսկական խաների թալանից ու բռնադատումներից: Հայկական մարզում սկսեցին գործել ռուսական կայսրության օրենքները, որոնք, սակայն, գաղութային հնազանդության մեջ էին պահում նվաճված երկրամասերի ժողովուրդներին»¹:

Անցել էր բավականին երկար ժամանակ: Ռուսաստանը հասցրել էր իր տիրապետող ներկայությունը ապահովել Անդրկովկասի երկրամասի տնտեսական և քաղաքական կյանքի կարևորագույն բնագավառներում և ուսումնասիրել նրա բնակլիմայական պայմանները, հաղորդակցության ուղիները, տնտեսական կապերը և հետաքրքրություն ներկայացնող այլ խնդիրներ:

Այս ամենը դեռ բավարար չէր երկրամասը կայսրության ամբողջական մարմնի կարկատանամաս դարձնելու, կարգ ու կանոն հաստատելու,

¹ Գ. Գալոյան., Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալ առճակատումներում (XVI դարից -1917թ.), Եր., 2004, էջ 183:

նվաճված ժողովուրդներին հնազանդության մեջ պահելու, նրանց անջատողական տրամադրություններին վերջ տալու, ակնկալվող օգուտներ ստանալու և տերության ամբողջականությունը հավերժացնելու համար: Ռուսական իշխանությունները պետք է, որ անհրաժեշտ եզրակացություն անեին այդպիսի իրավիճակից:

Անդրկովկասում, հատկապես Արևելյան Հայաստանում սկսված գյուղացիական հակացարական զանգվածային ելույթները և շարժումները նոր սրությամբ դրեցին ոչ վաղ անցյալում նվաճված տարածքներում հրատապ բարեփոխումներ անցկացնելու անհրաժեշտությունը:

Երկրամասում վարչատարածքային վերաձևումներ կատարելու գաղափարն անմիջական արձագանք ստացավ ռուսական կառավարության կողմից, երբ 1837թ. Նիկոլայ Ա-ն այցելելով Անդրկովկաս և Արևելյան Հայաստան արժանացավ տեղի բնակչության, այսպես ասած, անհյուրընկալ վերաբերմունքին:

Ռուսական կառավարությունը 1830-ական թթ. սկսեց ակտիվացնել Անդրկովկասում բարեփոխումներ անցկացնելու իր քաղաքականությունը և դիմեց գործնական քայլերի:

Մի այդպիսի քայլ էր ցարական կառավարության կողմից հատուկ հանձնաժողովի ստեղծումը սենատոր Գանի գլխավորությամբ, որն Անդրկովկասում վարչատարածքային փոփոխությունների հարցն ուսումնասիրելու և ըստ այդմ կառավարությանը եզրակացություն ներկայացնելու համար 1837թ. ուղարկվեց Անդրկովկաս: Մեկ տարի անց՝ 1838թ., հանձնաժողովի կողմից կառավարությանը ներկայացված զեկուցագիրը բովանդակում էր նախատեսվող վարչատարածքային փոփոխությունների ամբողջ շրջանակը: 1840թ. ապրիլի 10-ին կայսրը վավերացրեց «Անդրկովկասի կառավարման կանոնադրությունը»¹: Կառավարությունն իսկույն ևեթ ձեռնամուխ եղավ դրա կենսագործմանը: Անդրկովկասը ենթարկվեց վարչական նոր բաժանման: Առաջին քայլերից մեկն այն եղավ, որ ցրվեցին նախկին բոլոր վարչամիավորները, այդ թվում՝ տասներկու տարվա կենսագրություն ունեցող Հայկական մարզը:

¹ Ապրիլի 10-ի օրենքով Կովկասում տեղական կառավարումը եռաստիճան էր. տեղամաս՝ տեղամասային ատենակալ, գավառ՝ գավառապետ, նահանգ՝ նահանգապետ: Տե՛ս Դ.Գ. Евангулов, Местная реформа на Кавказе, СПб, 1914, էջ 18-19:

1840թ. Հայկական մարզի տարածքի վրա ստեղծվեց երկու վարչական միավոր՝ Երևանի և Նախիջևանի գավառները, իսկ Օրդուբադը ստացավ գավառային ենթակայության քաղաքի կարգավիճակ: Նույն տարում Անդրկովկասի երկրամասում ստեղծվեց երկու խոշոր վարչատարածքային միավոր՝ Կասպիական մարզը՝ Շամախի կենտրոնով, և Վրաց-իմերեթական նահանգը՝ Թիֆլիս կենտրոնով: 11 գավառից բաղկացած Վրաց-իմերեթական նահանգի մեջ մտցվեց նաև Արևելյան Հայաստանի երեք՝ Երևանի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի (իր մեջ ընդգրկում էր Բորչալուի շրջանի հարավային մասը և Շորագյալ-Փամբակի ամբողջ շրջանը, իսկ 1840թ.՝ նաև Ախալքալաքի շրջանը) գավառները¹:

Ընդ որում, ինչպես այս, այնպես էլ հաջորդ վարչատարածքային բաժանումների հիմքում ընկած էր քաղաքական գործոնը. Ռուսաստանի կառավարությունը Արևելյան Հայաստանը դիտում էր որպես գրավված տարածք, որի հետ կարող էր վարվել ինչպես ցանկանար, միայն թե հավերժացներ կայսրության ամբողջականությունը ի շահ նրա հետագա ընդարձակմանն ու հզորացմանը:

Այլ խոսքով՝ ազգային առանձնահատկությունների, էթնոգավանաբանական, տնտեսական և ժողովրդագրական գործոնների հետ իշխանությունները հաշվի չէին նստում: Ըստ էության, դա կայսերապաշտական քաղաքականություն էր, որի կենսագործման ճանապարհին ամենաբիրտ կերպով ոտնահարվեցին արևելահայերի և Անդրկովկասի հայության ազգային արժանապատվությունը, կրոնաբարոյական զգացմունքները, խաթարվեց նրա ազգային-մշակութային ժառանգության շարունակականությունը: Սա դեռ ամենը չէ: Արևելյան Հայաստանը բաժան-բաժան արվեց: Արևելահայությունը և

¹ 1801թ. Ռուսաստանին անցած Փամբակի շրջանից ստեղծվեց Լոռիի գավառը: Երևանի սարդարից կախվածության մեջ գտնվող Շորագյալի սուլթանության բնակչությունը 1815թ. կամովին անցավ Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Այս երկու շրջանների միավորումից ստեղծվեց մեկ վարչական միավոր՝ Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիա անունով: 1840թ. այս դիստանցիային միացվեց Ախալքալաքի շրջանը, և դրանց հիմքի վրա էլ ստեղծվեց Ալեքսանդրապոլի գավառը, որը սկզբից անցավ Վրաց-իմերեթական նահանգին, իսկ 1846թ.՝ Թիֆլիսի նահանգին: Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 3150, թ. 68, /այսուհետև՝ ՀԱԱ/: Памятная книжка Эриванской губернии на 1892-й г., 1892, էջ 105 (այսուհետև՝ ՊԿ); ՊԿ на 1906 г. Эр., 1905, էջ 133-134, Обзор Эриванской губернии за 1886 г., Тифлис, 1885, էջ 1, 3 (այսուհետև՝ ՕՅԴ); Г. Г. Евангулов, Местная реформа на Кавказе, СПб, 1914, էջ 11-13:

կովկասահայությունը զոհաբերվեցին այդ վարչատարածքային փոփոխություններին: Վերը ասվեց, որ հայկական տարածքների մեծ մասը մտցվեց Վրաց-իմերեթական նահանգի մեջ: Այս վարչատարածքային վերաձևումներից դժգոհելու առիթ չունեցան և Կովկասի թաթարները: Կասպիական մարզին բռնակցվեցին Սյունիքն ու Արցախը:

Այս բաժանմանն արժե անդրադառնալ, քանզի այն շոշափում է Անդրկովկասի ժողովուրդների ազգամիջյան հարաբերություններին վերաբերող հարցեր: Երկրամասի ժողովուրդները ռուսական իշխանությունների կողմից դիտվում էին որպես անջատողական տարրեր: Դրանց դեմ պայքարելու համար միջոցը հայտնի էր, փորձված ու արդյունավետ՝ բաժանի՛ր, որ տիրես: Անդրկովկասի երկրամասը կամայականորեն վերաձևելով՝ ցարական կառավարությունը հաշվի չէր առնում տեղական բնակչության ոչ մի սովորույթ, բորբոքում էր նրանց կրոնական զգացմունքները, բթացնում ազգային ինքնագիտակցությունը, աշխատում էր մի ժողովրդին մյուսի դեմ լարել, որպեսզի հեշտ լինել նրանց վրա իշխելը:

Բայցևայնպես, այդ ամենը շատ հաճախ հանգեցնում էին տնտեսական ու քաղաքական լուրջ խնդիրների, որոնք անհապաղ լուծում էին պահանջում:

Վարչատարածքային նոր համակարգից Անդրկովկասի երեք հիմնական ազգությունները՝ հայերը, վրացիները և ադրբեջանցիները, խոր տազնապի մեջ էին: Ծայրահեղորեն գրգռված էին հայերը: Արհեստածին այս համակարգը երկրամասի ժողովուրդներին պատճառում էր այլ կարգի անհարմարություններ ևս: Այն երկրամասի տնտեսության զարգացման համար նոր հնարավորություններ չստեղծեց, եթե չասենք, որ լուրջ դժվարություններ ու բարդություններ հարուցեց:

Անդրկովկասը՝ որպես լեռնային և տարածքով խիստ մասնատված տարածաշրջան, ռուսական կայսրության ամենադժվարամատչելի երկրամասերից մեկն էր: Ճանապարհների ցանցը չափազանց փոքր էր և խիստ անբարվոք: Եթե սրան ավելացնենք, որ ձմռան ամիսներին դրանց մեծ մասը փակվում էր, ապա պատկերն ավելի պարզ ու հասկանալի կդառնա: Ճանապարհատրանսպորտային միջոցների բացակայության հետևանքով անհնարին էր դարձել աշխույժ կապ հաստատել նահանգային կենտրոնների և գավառների, ինչպես նաև վերջիններիս միջև:

Երկրամասն առանձնանում էր յուրահատուկ բնակլիմայական պայմաններով, գյուղատնտեսական մասնագիտացման բնույթով, բնակչության խտությամբ, աշխատուժի և աշխատանքային ռեսուրսների թերօգտագործմամբ:

Այս ամենը վարչատարածքային այդ կառույցների մեջ պարտադրված ընդգրկված ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի տնտեսական զարգացման, հոգևոր-մշակութային սեփական նկարագիրը կերտելու և ազգային ինքնությունը պահպանելու համար անշրջելի վտանգ էր սպառնում:

Իդեալ, ստեղծված տնտեսական և քաղաքական կացությունը օբյեկտիվորեն չէր բխում նաև ռուսական կայսրության շահերից, որովհետև մի կողմից ակնկալվող օգուտները չէին ստացվում, մյուս կողմից էլ ժողովրդական զանգվածների հակապետական կրքերն ու տրամադրություններն էին բորբոքվում: Փաստորեն Ռուսաստանի կառավարության սպասումները հետագայում չարդարացան, ուստի և նրա իշխանությունների կողմից այլևս չէր խրախուսվում ստեղծված կացությունը: Հենց դա է վկայում այն փաստը, որ Անդրկովկասը կայսրության համար էլ ավելի շահավետ դարձնելու և նրանից առավելագույնը ստանալու ընչաքաղցությամբ ցարական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ երկրամասը նոր վարչական վերաձևման ենթարկելու փորձված մեթոդին:

Երկրամասում առաջին անգամ նոր վարչամիավորներ ստեղծելուց յոթ տարի անց՝ 1846թ. դեկտեմբերի 14-ին, Վրաց-իմերեթական նահանգը բաժանվեց երկու նահանգի՝ Թիֆլիսի և Քութայիսի, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ հինգ գավառ: Ընդ որում Ախալցխայի գավառն անցավ Քութայիսի նահանգին: Կասպիական մարզը նույնպես բաժանվեց երկու նահանգի՝ Շամախիի և Դերբենդի¹: Փաստորեն երկրամասի ողջ տարածքի վրա ստեղծվեցին չորս նահանգներ: Արևելյան Հայաստանի մեծ մասը՝ Երևանի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի (վերջինիս կազմում նաև Ախալքալաքի շրջանը) գավառները, ինչպես նաև Ղազախի և Շամշադինի շրջանները,

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 91, ց. 1, գ. 351, թ. 2:

որոնք գտնվում էին Շամախիի նահանգի¹ Ելիզավետպոլի գավառի կազմում, միացվեցին Թիֆլիսի նահանգին²:

Երևանի գավառապետ նշանակվեց Նիկոֆոր Բլավատսկին, Նախիջևանի գավառապետ՝ Իեսսեյ Սուլխանովը, իսկ Ալեքսանդրապոլի գավառապետ՝ Ռոբերտ Բինեմանը³:

Անդրկովկասի երկրամասի վարչական սահմանաբաժան այս քարտեզն անփոփոխ մնաց մինչև XIX դ. 40-ական թվականների վերջը: Այս վերաձևումը, սակայն, չունեցավ իր դրական հետևանքները: Տարիներ պետք է անցնեին, որպեսզի ակնհայտ այդ իրողությունն ընկալեին և անհրաժեշտ հետևության հանգեին ռուսական իշխանությունները՝ գործնական քայլեր կատարելու, կայսրության մեջ գոծող օրենքներն երկրամասի վրա տարածելու, նրա վարչական կառուցվածքը ըստ հիմնական ազգությունների տեղաբաշխվածությանն ու խտությանը համապատասխան փոփոխության ենթարկելու համար:

Հաշվի առնելով այս ամենը Ռուսաստանի կառավարությունը Թիֆլիսի նահանգի կազմից հանեց Երևանի, Նախիջևանի, Ալեքսանդրապոլի գավառները և 1849թ. հիմնեց Երևանի նահանգը:

ADMINISTRATIVE STRUCTURE AND MANAGEMENT OF YEREVAN AND NAKHICHEVAN KHANATES STARTING FROM JOINING RUSSIA UP TO 1849

HARUTYUNYAN HAMLET

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Head of the Chair of Social Sciences, Gavar State University*

By the Treaty of Turkmenchay dating back to February 10, 1828; the greater part of Eastern Armenia - the Khanates of Yerevan and Nakhichevan, as well as the Ordubad district joined the Russian Empire.

¹ Շամախի նահանգի (Շամախի վարչական կենտրոնով) կազմում էին Բաքվի, Լենքորանի, Շամախիի, Նուխիի և Շուշիի գավառները: Տե՛ս А. Шахатунян, Административный передель Закавказского края, Тифлис, 1918, էջ 88-92:

² Տե՛ս ПК на 1906 г., էջ 134; ОЭГ за 1886 г., էջ 1; А. Шахатунян, նշվ. աշխ., էջ 88-92; Ա. Օհանյան, Վարչա-տերիտորիալ բաժանումները նախասովետական Հայաստանում, Գիտական աշխատություններ, հ. 51, Աշխարհագրական գիտությունների սերիա, պրակ 2, Եր., 1955, էջ 87:

³ Տե՛ս Кавказский календарь на 1846 г., Тифлис, 1845, էջ 173-174 (այսուհետև՝ КК):

On October 6, 1827 by the order of General Ivan Paskevich, the interim administration of Yerevan was established, which was to exercise authority over the occupied territories.

On March 21, 1828 Nikolay I issued a charter establishing the Armenian province from the khanates of Yerevan and Nakhichevan and from the district of Ordubad.

In 1840 the Armenian province was dissolved and united to the newly formed Tiflis province.

Keywords: *Province, Khanate, region, district, Nikolay I, Yerevan.*

АДМИНИСТРАТИВНАЯ СТРУКТУРА И УПРАВЛЕНИЕ ЭРИВАНСКОГО И НАХИЧЕВАНСКОГО ХАНСТВ ПЕРИОДА ПРИСОЕДИНЕНИЯ К РОССИИ ДО 1849 ГОДА

АРУТЮНЯН ГАМЛЕТ

*доктор исторических наук, профессор
заведующий кафедрой общественных наук ГГУ*

Согласно Туркманчайскому договору от 10 февраля 1828г. большая часть Восточной Армении - Эриванское и Нахичеванское ханства, а также Ордубадский округ вошли в состав Российской империи.

6 октября 1827 года по приказу генерала Ивана Паскевича была создана временная администрация Еревана, которая должна была осуществлять контроль над оккупированными территориями.

21 марта 1828 года Николай I издал манифест об учреждении Армянской области из Эриванского, Нахичеванского ханств и Ордубадского округа.

В 1840 году Армянская область была распущена и включена во вновь образованную Тифлисскую губернию.

Ключевые слова: *губерния, ханство, область, провинция, Николай I, Ереван.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 08.09.2019թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 06.10.2019թ.: